

הסוגיא השמינית – חכמים (ד ע"א - ד ע"ב)

וחכמים אומרים עד חצות:

[1]	חכמים כמאן סבירא להו?	א. שאלה ותשובה
[2]	אי כרבי אליעזר סבירא להו, לימרו כרבי אליעזר!	
[3]	אי כרבן גמליאל סבירא להו, לימרו כרבן גמליאל!	
[4]	לעולם כרבן גמליאל סבירא להו, והא דקא אמרי עד חצות, כדי להרחיק את האדם מן העבירה.	
[5]	כדתניא: חכמים עשו סייג לדבריהם, כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב ואומר: אלך לביתי ואוכל קמעה ואשתה קימעה ואישן קימעה, ואחר כך אקרא קרית שמע ואתפלל, וחוטפתו שינה ונמצא ישן כל הלילה. אבל אדם בא מן השדה בערב, נכנס לבית הכנסת. אם רגיל לקרות – קורא, ואם רגיל לשנות – שונה, וקורא קרית שמע ומתפלל, ואוכל פתו ומברך. וכל העובר על דברי חכמים, חייב מיתה.	ב. הוכחה מברייתא
[6]	מאי שנא בכל דוכתא דלא קתני חייב מיתה, ומאי שנא הכא דקתני חייב מיתה?	ג. שאלה בנוגע לברייתא, ושתי תשובות
[7]	אי בעית אימא: משום דאיכא אונס שינה,	
[8]	ואי בעית אימא: לאפוקי ממאן דאמר תפלת ערבית רשות, קא משמע לן דחובה.	

מסורת התלמוד

[3-1] השווה ראש סוגיא ה לעיל, "אשמורה", ג ע"א. [4] ראה משנה ברכות א א. [5] ראה אבות דרבי נתן, נוסח א סוף פרק ב, נוסח ב סוף פרק ג. **חכמים עשו סייג לדבריהם** ראה משנה אבות א א; מכילתא פסחא ו; ירושלמי נדה א א, מח ע"ד; בבלי יבמות צ ע"ב; בבלי סנהדרין מו ע"א; בבלי נדה ג ע"ב. **וחוטפתו שינה** השווה בבלי יומא יט ע"ב. **רגיל לקרות/לשנות** השווה בבלי תענית ל ע"א. **וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה** השווה ירושלמי ברכות א ד, ג ע"ב; יבמות א ו, ג ע"ב; סוטה ב ד, יט ע"א; קידושין א א, נח ע"ד; עבודה זרה ב ז, מא ע"ג; בבלי ברכות יא ע"א; עירובין כא ע"א. [7] **אונס שינה** בבלי יומא כב ע"א; תמיד כח ע"א; נדה יז ע"א. [8] **תפלת ערבית רשות/חובה** ירושלמי ברכות ד א, ז ע"ג; בבלי ברכות כז ע"ב.

רש"י

וחכמים כמאן סבירא להו במשמעות בשכבך האמור בתורה. **אי כרבי אליעזר סבירא להו** דאית ליה בשכבך כל זמן שבני אדם עוסקין לילך ולשכב, זה מקדים וזה מאחר, למרו כרבי אליעזר דאמר סוף האשמורה הראשונה, דודאי כל שדעתו לישן כבר שכב וישן ואי כרבן גמליאל סבירא להו דמשמע ליה בשכבך כל זמן שבני אדם שוכבים, ויש בכלל הזה כל הלילה לימרו כרבן גמליאל עד עמוד השחר. **מן העבירה** שמא יסמוך על שהות שיש לו, כדתניא. קימעה מעט. משום **אונס שינה** התוקפתו לעבור על דברי חכמים הוזקקו להזהירו יותר. **ממאן דאמר לקמן בפרק תפלת השחר** (כז ע"ב).

תקציר הסוגיא

לפי משנה ברכות א א, חכמים קבעו את סוף זמן קריאת שמע של ערבין בחצות. זאת בניגוד לרבי אליעזר מצד אחד, שקבע את סוף האשמורה הראשונה כסוף זמן קריאת שמע, ולרבן גמליאל מצד שני, שהתיר לקרוא שמע עד עלות השחר. בשיחה עם בניו, בסוף המשנה שם, טוען רבן גמליאל שאף חכמים סבורים כמותו, שזמן קריאת שמע הוא עד עלות השחר, ולא אמרו עד חצות אלא להרחיק את האדם מן העברה.

הסוגיא פותחת בהתלבטות: האם אכן סבורים חכמים כרבן גמליאל או שמא דעתם העקרונית כרבי אליעזר, ומשיבה שאכן צדק רבן גמליאל בטוענו שחכמים סבורים כמותו, ולא אמרו "עד חצות" אלא כסייג. כהוכחה לכך מובאת ברייתא שלפיה קבעו חכמים קריאה מוקדמת של שמע כסייג: "חכמים עשו סייג לדבריהם, כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב ואומר: אלך לביתי ואוכל קמעא ואשתה קימעא ואישן קימעא, ואחר כך אקרא קרית שמע ואתפלל, וחוטפתו שינה, ונמצא ישן כל הלילה. אבל אדם בא מן השדה בערב, ונכנס לבית הכנסת. אם רגיל לקרות – קורא, ואם רגיל לשנות – שונה, וקורא קרית שמע ומתפלל, ואוכל פתו ומברך. וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה."

התלמוד תמה על האזהרה החמורה שבסוף הברייתא, ומציין שהיא נועדה כמשקל נגד לאונס שינה, או כפולמוס נגד הדעה שלפיה תפילת ערבית רשות.

עיון וניתוח מובילים למסקנות הבאות:

(1) השאלה שבתחילת הסוגיא אומרת דרשני. אין סיבה להניח שעמדת חכמים היא וריאציה על אחת הדעות האחרות, ולמעשה אי-אפשר לטעון שמדובר בפיתוח של עמדת רבי אליעזר, שהרי אם ניתן עקרונית לקרוא שמע רק עד סוף האשמורה הראשונה, הרי שחכמים מכשילים את הרבים בנוקטם שעה המאוחרת מסוף זמן קריאת שמע ה"עקרונית". למעשה, עורך הסוגיא רצה לאשר מראש את עמדת רבן גמליאל במשנה, אשר לפיה חכמים מסכימים אתו עקרונית, והאלטרנטיבה סופקה רק כקונבנציה סגנונית, לשם סימטריה.

(2) בניגוד לטענה שבסוגיא, דעת חכמים בברייתא המובאת אינה תואמת את דעת חכמים במשנה, שהרי הברייתא מחייבת קריאת שמע מוקדם מאוד, לפני ארוחת הערב, ומן הסתם היא תואמת את העמדה שבברייתא בסוגיא ג, "עניי, לעיל, אשר לפיה סוף זמן קריאת שמע הוא כשהעני "עומד ליפטר מתוך סעודתו", דהיינו לפני צאת הכוכבים. את העמדה הזאת ייחסנו על פי הברייתות האחרות שם לרבי חנינא ולרבי מאיר, והיא מהווה חידוש לעומת הנוהג הארץ ישראלי המקורי, לקרוא שמע "בשכבך" ממש, כפשוטו של הכתוב בדברים ו ז, בין לשיטת בית שמאי במשנה ג להלן (לאחר ששכב לישון ממש) בין לשיטת בית הלל שם (בשעת השכיבה).

(3) האזהרה שבסוף הברייתא מצביעה על כך שהברייתא היא הצהרה של חכמים, מעין פקודה, המחייבת להיכנס לבית הכנסת ולקרוא שמע ולהתפלל שם, בדרך הביתה מן השדה. תפילת ערבית, כולל קריאת שמע, התנהלה בבתי הכנסת בארץ ישראל בסוף תקופת התנאים ובתקופת האמוראים לפני החשכה, כדי לאפשר לחקלאים להתפלל בדרכם הביתה מן השדות, ולהגיע הביתה לפני החשכה. נוהג זה מרומז בארבעה מקורות נוספים, אך מקורות אחרים מצביעים על כך שהוא היה שנוי במחלוקת, והנהוג המקורי של קריאת שמע על המיטה נמשך גם בתקופת האמוראים. הדוגלים בנוהג המקורי טענו שקריאת שמע בבית הכנסת, לא זו בלבד שאינה מוודאת קיום המצווה לנוכח אפשרות של אונס שינה, אלא שאינה מוציאה ידי חובת קריאת שמע כלל, שהרי היא קודמת לחשכה, ואינה משמשת אלא כהקדמה לתפילת העמידה. הברייתא שלנו משמשת כדעה נגדית בפולמוס זה, והיא טוענת שמי שאינו מקדים קריאת שמע לשעה זו, עובר על דברי חכמים וחייב מיתה. פולמוס זה מזכיר את הפולמוס נגד רבי טרפון ובית שמאי במשנה ג להלן, ומטרתו להטיל דופי במאחרים לקרוא שמע על המיטה, ולרמוז לזיקה בינם לבין בית שמאי. אך כאמור, בית הלל, כבית שמאי, קראו שמע בשעה שעלו על המיטה, ולא נחלקו אלא בשאלת התנוחה.

התמיהה שבסוף הסוגיא (מדוע החיוב במיתה) מצביעה על כך שאופיה הפולמוסי של הברייתא לא היה מובן מאליו בבבל. זאת משום שבבבל קראו שמע לא בבית הכנסת

לפנות ערב ולא על המיטה, אלא בבית הכנסת לאחר צאת הכוכבים (ראה סוגיות ב ו-ג לעיל), וחזרו וקראו על המיטה כדי להבריח את המזיקין (ראה סוגיא יא להלן).

מבנה הסוגיא ומהלכה

הסוגיא פותחת בשאלה "חכמים כמאן סבירא להו", שכל כולה אומרת דרשני. היא מניחה ששיטת חכמים במשנתנו, אשר לפיה סוף זמן קריאת שמע של ערבית הוא חצות הלילה, אינה אלא וריאציה על אחת משתי הדעות האחרות, זו של רבן גמליאל ("עד שיעלה עמוד השחר") או של רבי אליעזר ("עד סוף האשמורה הראשונה"). ברור שהבסיס להנחה זו הם דברי רבן גמליאל במשנתנו: "כל שאמרו חכמים עד חצות [כולל קריאת שמע של ערבית] מצותה עד שיעלה עמוד השחר", ושחכמים, הסוברים עקרונית כרבן גמליאל, לא התכוונו אלא להרחיק את האדם מן העברה. מסקנת הסוגיא שלנו היא שרבן גמליאל צודק, ושחכמים מסכימים באופן עקרוני עם עמדתו.

דרכו של בעל הסוגיות בפירוקן להקדים קושיא לברייתות ולמימרות שאותן הוא מצטט.¹ המקרה הדומה ביותר למקרה שלנו הוא הסוגיא "אשמורה", סוגיא ה לעיל, ד ע"א. לברייתא שבה אומר רבי אליעזר במפורש "שלש משמרות הוה הלילה" הקדים בעל הסוגיא את הקושיא "רבי אליעזר כמאן סבירא ליה? אי קסבר שלש משמרות... ואי קסבר ארבע משמרות...".² כמו במקרה ההוא, גם כאן יש בידי בעל הסוגיא ברייתא מפורשת המכריעה לדעתו בבירור לטובת אחת מן האפשרויות.

האפשרות השנייה ברורה: חכמים כרבן גמליאל סבירא להו, כפי שטוען רבן גמליאל עצמו. אך אם מטרתו של בעל הסוגיא היא לברר אם רבן גמליאל צודק בטוענו שחכמים מסכימים עמו באופן עקרוני, אזי האפשרות הראשונה ("חכמים כרבי אליעזר סבירא להו") אינה זו המתבקשת. היינו מצפים שישאל "חכמים כרבן גמליאל סבירא להו, או דילמא חצות דוקא קתני", או כדומה. ולא זו בלבד, אלא שהאפשרות הראשונה, אשר לפיה חכמים סבירא להו כרבי אליעזר, גם אינה הגיונית: אי כרבי אליעזר סבירא להו, איזה היגיון יש להכשיל את הרבים על ידי נקיטת שעה המאוחרת לשעה הנכונה?

רש"י התייחס לשאלה זו,³ וקבע שלדעת המקשה, "בשכבך" מתפרש או כרבן גמליאל – אי אז במשך שעות השינה, דהיינו כל הלילה – או בשעה שרוב בני האדם הולכים לישון, דהיינו עד סוף האשמורה הראשונה. אך גם לפי פירוש זה, ההפרש בין שעת השכיבה אליבא דרבי אליעזר לבין שעת השינה אליבא דרבנן אינו אלא פרק זמן של שתי שעות זמניות,⁴ ומן הסתם קשה לומר שרבי אליעזר דייק יותר מחכמים בקובעו שרוב בני אדם הולכים לישון ארבע שעות לאחר השקיעה ולא שש.⁵ למעשה, נראה שרוב בני אדם הלכו לישון לא כדברי זה ולא כדברי זה אלא סמוך לאחר השקיעה, כדי לחסוך בהוצאות הכרוכות בהבערת אש ומחוסר

1 ראה למשל סוגיא ד לעיל, "בין השמשות". אמנם במתכונתה הנוכחית של הסוגיא היא, השאלה המקדימה היא חלק אינטגרלי מן השקלא וטריא, אך נראה שבעל הסוגיא יכול היה לצטט את החומר התנאי (הברייתא עם שיטת רבי יוסי בעניין בין השמשות) בתחילת הסוגיא, ואחר כך לקשור את דברי התנאים למשנתנו באמצעות משא ומתן. הרושם הוא, שפתיחה בברייתא ולא בשאלה, אופיינית יותר לסוגיות התלמוד, ובעל התלמוד של פירוקן חריג במקצת בכמות הסוגיות שאותן הוא פותח בשאלה סתמית ולאחריה ברייתא. והשווה גם סוגיא ב, "ובא השמש", לעיל, אלא שבנוגע לסוגיא היא קבענו שמדובר בסוגיא סבוראית שכנראה יצאה מתחת ידו של עורך אחר.

2 השאלה היא פחות סבירה מזו שבסוגייתנו, שהרי בברייתא מפורש "רבי אליעזר אומר שלש משמרות הוה הלילה! בדיון שם הטעמנו שבעל הסוגיא קבע את המבנה ההוא על סמך מבנה הסוגיא שלנו, "חכמים", ואין רצוננו כאן לתלות את הסוגיא שלנו בסוגיא ההיא, אלא להראות שהנהג להקדים שאלה מלאכותית לברייתא, אופייני לבעל הגמרא של פרקנו.

3 רש"י ד"ה אי כר' אליעזר וד"ה לימרו כר' אליעזר (ד ע"א). וראה גם רש"י ד"ה רבנן פליגי עילוין (ט ע"א), והריטב"א, עמ' יז, לסוגיא שלנו.

4 שהרי לדעת רבי אליעזר שלוש משמרות הוה הלילה (לעיל, "אשמורה", ג ע"א), וסוף האשמורה הראשונה חל אפוא בשעה הרביעית של הלילה.

5 וזאת, אפילו כשנניח שפירוש רש"י (לעיל הערה 3) לטעמיהם של חכמים ורבי אליעזר, נכון. אבל אפשר גם שחכמים קבעו באופן יותר מופשט שהמחצית הראשונה של הלילה היא "בשכבך", ואילו המחצית השנייה שייכת לקימה.

ברירה, שהרי לא היה להם מה לעשות בקור ובחושך.⁶ לפי הירושלמי המובא בדיון בסוגיא הקודמת, אף דוד המלך, שלא היה עני, נהג לישון משגמר את סעודתו ועד לחצות הלילה, וקם בחצות,⁷ בניגוד למלכים אחרים, המאחרים בנשף ומאחרים קום.⁸

שיטת חכמים אינה הגיונית פחות מזו של רבי אליעזר, ואין סיבה לומר שחכמים כרבי אליעזר סבירא להו ולא כדעת עצמם. הקושיא שעומדת בראש הסוגיא שלנו אינה אלא ניסוח מלאכותי, קונבנציה שנועדה להקדים את הברייתא בשאלה, ולצורך הקונבנציה היה על בעל הסוגיא להציע שאלה בעלת שתי ברירות. נראה שהוא באמת התכוון לשאול אם פרשנותו של רבן גמליאל לדברי חכמים במשנתנו נכונה: חכמים כדאמר רבן גמליאל סבירא להו, או שמא חצות דווקא.⁹ אך בסופו של דבר מסיק בעל הסוגיא שפרשנותו של רבן גמליאל לדברי חכמים במשנה, נכונה. ואם כן, אין זה מן הראוי לפגוע בכבודו של רבן גמליאל על ידי ציון מפורש של האפשרות שרבן גמליאל העיר לבניו שלא בצדק שחכמים סבורים כמותו. בעל הסוגיא בחר אפוא באלטרנטיבה אחרת לאפשרות שרבן גמליאל צדק, דהיינו, "כרבי אליעזר סבירא להו", על אף שאין באלטרנטיבה זו היגיון רב.

בעל הסוגיא מוצא בברייתא המובאת עדות עצמאית לטענת רבן גמליאל במשנה, שחכמים סבורים למעשה כדעתו, ולא אמרו עד חצות אלא כדי להרחיק את האדם מן העברה. הוא "מכריע" בקושיא שהציג על פי הברייתא. אך דא עקא, ברייתא זו אינה מסכימה לא עם שיטת רבן גמליאל במשנה ואף לא עם שיטת חכמים במשנה, ולמעשה מהווה שיטה רביעית בעניין סוף זמן קריאת שמע של ערבית!¹⁰ אמנם הדעה שבברייתא מובאת בשם "חכמים", כמו הדעה האמצעית במשנתנו, ואמנם בשני המקורות נאמר במפורש ששיטת חכמים היא סייג שנועד להרחיק את האדם מן העברה, אבל מבחינה מהותית חלוקת שתי דעות חכמים זו על זו: חכמים במשנה (אליבא דרבן גמליאל ומסקנת הסוגיא) אומרים שיש לקרוא שמע עד חצות בכדי למנוע שכחה, ואילו חכמים בברייתא עומדים על כך שהאדם יקרא שמע כבר בדרכו הביתה מן העבודה בתחילת הערב, בבית הכנסת. ואין לומר שקריאת שמע בבית הכנסת אינה אלא לכתחילה אבל בדיעבד ניתן לקרוא שמע עד חצות, שהרי טענת רבן גמליאל, המתקבלת על ידי בעל הסוגיא, היא שבדיעבד ניתן לקרוא עד עלות השחר, וכל העמדה של חכמים במשנה ובברייתא אינה אלא לכתחילה. ועוד: אמנם בברייתא נאמר שהשיטה העומדת על כך שיקדימו לקרוא שמע בתחילת הערב אינה אלא סייג, אבל בסוף הברייתא נאמר שכל העובר על דברי חכמים אלה חייב מיתה. הוזה אומר: מי שלא קרא שמע בתחילת הערב בבית הכנסת – מתחייב בנפשו, אף אם יקרא שמע לפני חצות או עלות השחר.¹¹

6 כך עולה, למשל, משיר השירים רבה ה ד: "אמר רבי יוחנן בשם ריש לקיש: אפילו תמה שבתמות יודעת לפשוט וללבוש, ואת אמרת פשטתי את כתנתי איכבה אלבשנה? אלא מהו זה? לפי ששינת העצרת עריבה והלילה קצרה". כלומר: הן בקיץ הן בחורף הולכים לישון באופן טבעי עם חשכה, אבל בקיץ הלילה קצר וישנים כל הלילה, וקשה להתעורר בבוקר (במקרה זה, לקראת מתן תורה), ואילו בחורף הולכים לישון מיד עם חשכה, ומתעוררים באופן טבעי זמן רב לפנות בוקר. וכך עולה גם מן הברייתא שבסוגיא שלנו, אשר לפיה אנשים נוטים להירדם מתוך ארוחת הערב, ומן הסוגיא בבבלי יומא כב ע"א, אשר לפיה לא ניתן היה לצפות לביקוש רב בקרב הכהנים לתפקיד הקרבן איברים ופדרים בתחילת הלילה ולא לתפקיד תרומת הדשן לפנות בוקר, משום שבשני המקרים ישנו אונס שינה. ואף פלוטארכוס מייעץ להפריד בפעילות קלה או בידור קל בין אכילת ארוחת הערב לבין השינה (Moralia 133f-134a), ומכאן שנהגו ללכת לישון סמוך לאחר ארוחת הערב.

7 ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד, וראה לעיל, הדיון בסוגיא ז, "דוד". דוד המלך נרדם מיד לאחר ארוחת הערב, לפי הירושלמי שם, אלא שלפעמים אכל לבדו בפלג המנחה ונרדם וישן עד סוף האשמורה הראשונה, ולפעמים אכל עם אורחיו בתחילת הערב, ונרדם וישן עד חצות.

8 משנה ברכות א ב. לביקורת על בני הטובים המבליים את כל שעות הלילה בהוללות וישנים בבוקר, ראה ישעיהו ה יא-יב; משלי כג כט-ל; משנה אבות ג י; בבלי סנהדרין ע ע"א.

9 אותו עורך הכניס את השאלה האמיתית שהטרידה אותו בפי בניהם של רבן גמליאל, להלן, ט ע"א. וראה בדיון בסוגיא כב, "רבן גמליאל", שם, לענין עמדתם המקורית של חכמים במשנתנו.

10 דעה רביעית זו באה גם לידי ביטוי בברייתא המובאת בסוגיא ג, "עניי", לעיל ב ע"ב: "מאימתי קורין את השמע בערבין? משהעני נכנס לאוכל פתו במלח עד שעה שעומד ליפטר מתוך סעודתו". וראה להלן, בעיוני הפירוש לפיסקא [5].

11 ש' אלבק, בפירושו לסוגיא במודעה (Prospekt), תלמוד בבלי: הוצאה חדשה ומדויקת, ורשה תרע"ג, על אתר, עמ' 8, ד"ה ונמצא ישן כל הלילה, פירש בדוחק שההוכחה מן הברייתא היא מן המילים "ונמצא ישן כל הלילה", והרי לרבי אליעזר די היה אילו נמצא ישן עד סוף האשמורה הראשונה. אך ברור שהחשש הוא שהנרדם יישן כל הלילה ולכן יפסיד זמן קריאת שמע וזמן תפילת ערבית, שהוא כל הלילה.

לדעת שלום אלבק,¹² בעל הסוגיא רצה שנבין שלמעשה מדובר בשני סייגים: חכמים במשנה הם החכמים שבברייתא. שיטתם העקרונית היא כרבן גמליאל, כפי שניתן ללמוד מדבריו של רבן גמליאל עצמו. במשנה הם דרשו מן הקורא שמע ביחיד לקוראה עד חצות, בכדי להרחיקו מן העברה, ובברייתא הם דרשו מן "העם שבשדות" שבדרכם הביתה יקראו שמע ויתפללו בציבור, שמא תחטוף אותם שינה לאחר האכילה. דוק: בברייתא שנוי "חכמים עשו סייג לדבריהם", דהיינו סייג לסייג שלהם, ולא סייג לתורה.

ואכן, כך עולה מן המובאה של הברייתא שלנו באבות דרבי נתן נוסח א, סוף פרק ב. פרקים א-ב באבות דרבי נתן נוסח א ופרקים א-ג נוסח ב מרחיבים את הדיבור בעניין דבריהם של אנשי כנסת הגדולה המובאים במשנה אבות א א: "ועשו סייג לתורה". לכאורה, פירוש "ועשו סייג לתורה" הוא, שעל חכמים לקבוע גזרות מדרבנן כדי להרחיק את האדם מן העברה דאורייתא, ודוגמה טובה לעניין הנו פירוש רבן גמליאל לשיטת חכמים במשנתנו: מדאורייתא זמן קריאת שמע הוא בשכבר, דהיינו כל הלילה, אלא אמרו חכמים עד חצות כדי להרחיק את האדם מן העברה. אך לא כן מתפרשים דבריהם של אנשי כנסת הגדולה באבות דרבי נתן נוסח א:

פרק א

...ועשו סייג לתורה. ועשה סייג לדבריו כדרך שעשה הקב"ה סייג לדבריו ואדם הראשון עשה סייג לדבריו. תורה עשתה סייג לדבריה, משה עשה סייג לדבריו, ואף איוב ואף נביאים וכתובים וחכמים, כולם עשו סייג לדבריהם.

פרק ב

איזהו סייג שעשו חכמים לדבריהם? שחכמים אומרים: קריאת שמע של ערבית עד חצות. רבן גמליאל אומר: עד קרות הגבר. כיצד? אדם בא ממלאכתו, אל יאמר אוכל קימעא ואשתה קימעא ואישן קימעא ואחר כך אקרא קריאת שמע, נמצא ישן כל הלילה ואינו קורא. אלא אדם בא ממלאכתו בערב, ילך לבית הכנסת או לבית המדרש. אם רגיל לקרות – קורא, ואם רגיל לשנות – שונה. ואם לאו, קורא קריאת שמע ומתפלל. וכל העובר על דברי חכמים, חייב מיתה.

הווה אומר: לפי אבות דרבי נתן נוסח א, חכמים עשו סייג לתורה בהגבילם את סוף זמן קריאת שמע לחצות, ואחר כך סייג לדבריהם, כשעמדו על כך שאדם יקרא שמע בבית הכנסת בדרכו מן העבודה אל ביתו. אך פרשנות זו שבאבות דרבי נתן אינה מתיישבת עם פשוטה של הברייתא כפי שהיא מובאת בסוגיא שלנו, ולמעשה אין אפשרות לזהות את החכמים שבמשנה עם אלו שבברייתא. אין הוכחה לכך שהחכמים שבברייתא מקבלים את שיטת רבן גמליאל וסוברים שניתן באופן עקרוני לקרוא שמע עד עלות השחר. ואדרבה: החכמים שבברייתא נקטו בסנקציה של חיוב מיתה נגד מי שאינו קורא שמע בציבור בבית הכנסת, לעומת החכמים שבמשנה שהשלימו עם העובדה שאדם יקרא שמע עד חצות ובמקרה הצורך גם לאחר מכן, לפי דברי רבן גמליאל לבניו; בברייתא החשש הוא שמא תחטפנו שינה מתוך הארוחה, ואין לזה שום קשר עם הסייג של "עד חצות", שלא היה מועיל לוודא שאכן יקרא האדם שמע קודם לארוחתו.

אפשר שאלבק צודק, ובעל הסוגיא שלנו פירש כפי שפירשו באבות דרבי נתן נוסח א, שדברי החכמים שבברייתא הם סייג לדבריהם שבמשנה. ואפשר גם שבעל הסוגיא שלנו תפס את הדמיון שבין שני המקורות: חכמים וחכמים, הרחקה וסייג, ולא עמד דיו על ההבדלים בין הדעות. אבות דרבי נתן נוסח א מתבסס על הסוגיא שלנו, אך הוא עמד על הבדלים אלו, ולכן פירש שדברי החכמים שבברייתא הם סייג לדבריהם שבמשנה.

אך בנוסח ב של אבות דרבי נתן, סוף פרק ג, מצאנו אותה ברייתא בשינויים ניכרים, ושם "ועשו סייג לתורה" פירושו כמשמעו:

מניין שעשו חכמים סייג לדבריהם? שאמרו חכמים לקרות קריאת שמע עד חצות. רבן גמליאל אומר: עד קריאת הגבר. ומה טעם אמרו עד חצות? אלא שלא יאמר אדם: הואיל ואני מותר

12 הפירוש השני של אלבק, שם, ד"ה לדבריהם. לפי פירושו הראשון של אלבק, "סייג לדבריהם" הוא אליבא דמאן דאמר קריאת שמע דרבנן, או על כל פנים נקרא "דבריהם" משום שפשוטו של מקרא בתלמוד תורה כתיב.

לקרות קריאת שמע כל הלילה, אלך ואישן לי, אימתי שארצה אני קורא קריאת שמע – חטפתו שינה ולא קרא, הרי זה מתחייב בנפשו. מכאן אמרו חכמים: עלה אדם למטה, יקרא. אם היה תלמיד חכם יקרא את השמע בתחלה, ואם רצה לשנות, ישנה. וכל העובר על דברי חכמים הרי זה מתחייב בנפשו, שנאמר: חופר גומץ בו יפול [ופורץ גדר ישכנו נחש] (קהלת י ח).

א"א פינקלשטיין¹³ רואה בנוסח זה של הברייתא את ההלכה הקדומה, בהתאם לשיטת בית שמאי במשנה ג בפירקין: "בערב כל אדם יטה ויקרא". לדעתו שונה הנוסח, בעקבות ההכרעה בבית הלל, לנוסח שבסוגיא שלנו ובאבות דרבי נתן נוסח א. אין מדובר עוד בתקנת חכמים לקרוא שמע מיד עם העלייה למיטה ולפני חצות, אלא בתקנת חכמים לקרוא שמע בבית הכנסת בציבור, בטרם שב הפועל או החקלאי לביתו.

אך נראה שמקור זה הוא לא דווקא אליבא דבית שמאי, אלא אליבא דפשוטם של דברי בית הלל והמנהג שרווח בחוגים מסוימים בארץ ישראל בתקופת התנאים והאמוראים, לקרוא שמע סמוך לעלייה למיטה, ולא דווקא בתנוחה של שכיבה. ולא עוד, אלא נראה ש"עלה אדם על מטתו" כאן הוא לא דווקא. הרי לפי מקור זה לא אמרו חכמים "עלה אדם על מטתו יקרא" כדי להוציא מכלל אפשרות קריאה מוקדמת יותר, שלא "בשכבך" ממש, אלא כדי להוציא מכלל אפשרות קריאה מאוחרת יותר, לאחר שיתעורר אדם משנתו. זאת ועוד: גם מקור זה, כמו הברייתא שבסוגייתנו ובאבות דרבי נתן נוסח א, מכיר באפשרות להקדים ולקרוא שמע שלא בשעת השכיבה. אמנם לפי מקור זה אמרו חכמים "עלה אדם על מטתו יקרא" כדי לעשות סייג לתורה, אבל מיד לאחר מכן אמרו: "אם היה תלמיד חכם יקרא את השמע בתחלה, ואם רצה לשנות ישנה". אין לדחוק ולפרש שהכוונה היא שילמד על המיטה לאחר קריאת שמע, אלא יש לפרש את הדברים על פי דברי רבי יסא בירושלמי ברכות א א, ב ע"ד: "רבי יסא מפקד לחברייא: אין בעיתון מתעסקא באוריתא, אתון קרייה שמע... ומתעסקין".¹⁴ כפי שנראה להלן בסמוך, פקודת רבי יסא היא ברוח הברייתא שבסוגיא שלנו: רבי יסא מצווה על תלמידיו הלומדים בערב להקדים ולקרוא שמע לפני הלימוד ולא לחכות עד לשעת שכיבתם ממש, שמא תחטפם שינה מתוך לימודם. וגם באבות דרבי נתן נוסח ב נראה שהכוונה היא שאין ללכת לישון לפני קריאת שמע. מי שאינו תלמיד חכם, ייזהר לקרוא שמע מיד עם עלייתו למיטה. תלמידי חכמים העוסקים בתורה בלילה, לפני שהם עולים למיטה, יקפידו להקדים את קריאת שמע עוד, לפני הלימוד.

עיוני פירוש

[4] לעולם כרבן גמליאל סבירא להו

כפי שראינו לעיל, במדור "מבנה הסוגיא ומהלכה", ההוכחה מן ההמשך רופפת ביותר, ולמעשה, קביעתו של בעל הסוגיא שחכמים סבורים כרבן גמליאל, מתבססת בעיקר על דברי רבן גמליאל עצמו לבניו במשנה. ונראה שראיה לנכון לאשש את דברי רבן גמליאל אלו בשל שמואל, שפסק הלכה כרבן גמליאל להלן (סוגיא כא, ח ע"ב, "שתי פעמים").¹⁵ סוגייתנו יסודה בבית המדרש של שמואל או במסורת הנהרדעית,¹⁶ שהרי היא מסיקה שתפילת ערבית חובה, כדעת שמואל וכמנהג נהרדעא.

13 מבוא למסכתות אבות ואבות דרבי נתן, ניו יורק תשי"א, עמ' כב-כד; וראה גם י' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 325-326.

14 ראה מ' קיסטר, אבות דרבי נתן: עיון בבעיות נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 131, הערה 86, שכנראה תמה אף הוא על הנוהג לשנות על המיטה ממש, והציע להפריד בין הדבקים, ולראות במילים "עלה אדם למטה יקרא" סוף לענייננו, ובהמשך הדברים, "אם היה תלמיד חכם...", עניין חדש, ברוח פקודת רבי יסא לתלמידיו. ושמואל אף הוא התכוון כדברינו, שיש כאן שני פנים של סייג אחד: יש להקפיד שלא להירדם לפני קריאת שמע, ולכן יש להקדים ולקרוא שמע מיד עם העלייה למיטה או אפילו לפני הלימוד בערב, למי שנוהג ללמוד בערב.

15 חזאת בניגוד לרבי יוחנן ורבי יסא בירושלמי, שפסקו בחכמים (ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד). וראה להלן, בדיון בסוגיא כא, "שני פעמים".

16 ראה להלן, עיוני פירוש לפיסקא [8].

[5] דתניא... חייב מיתה

ברייתא זו אינה נמצאת במקורות הארץ ישראלים, ואף על פי כן היא משקפת נאמנה את הנוהג הארץ ישראלי שרווח בתקופת האמוראים, לקרוא שמע ולהתפלל ערבית בבית הכנסת סמוך לפני השקיעה, בדרך הביתה מן העבודה. מנהג זה מרומז או מתועד בארבעה מקורות נוספים פרט לברייתא שלנו:

1. בבלי ברכות ב ע"ב:

[א] ורמינהו: מאימתי קורין את שמע בערבין? משהעני נכנס לאכול פתו במלח עד שעה שעומד ליפטר מתוך סעודתו. סיפא ודאי פליגא אמתניתין...

[ב] מאימתי מתחילין לקרות קריאת שמע בערבית? משעה שבני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות, דברי רבי מאיר...

[ג] רבי מאיר אומר: משעה שהכהנים טובלין לאכול בתרומתן. אמר לו רבי יהודה: והלא כהנים מבעוד יום הם טובלין...

[ד] רבי חנינא אומר: משעה שהעני נכנס לאכול פתו במלח...

לפי כל הדעות הללו ניתן להקדים ולקרוא שמע לפנות ערב.¹⁷ אולם בפיסקא א מובאת ברייתא שבה דעה נוספת באשר לסוף זמן קריאת שמע של ערבית, דעה החולקת על כל שלוש הדעות שבמשנתנו (זו של רבי אליעזר, זו של חכמים וזו של רבן גמליאל). לפי דעה זו, לא זו בלבד שמותר לקרוא שמע לפנות ערב, אלא אף חייבים לגומרה "עד שעה שעומד [העני] ליפטר מתוך סעודתו", דהיינו עם צאת הכוכבים, כשכבר אי-אפשר לראות ללא נרות.¹⁸ לפי פיסקא ד, התנא הנוקט בשעת ארוחת העני כסימן לתחילת זמן קריאת שמע הוא רבי חנינא, ונראה שהוא הוא התנא של פיסקא א. אך למעשה הראינו בדיון בסוגיא ג, "עני", לעיל, שאף רבי מאיר מסכים עם רבי חנינא, ושניהם מקדימים לקרוא שמע לפני השקיעה.¹⁹ נראה שרבי חנינא ורבי מאיר הם חכמים שבברייתא שלנו, שעשו סייג לדברי חכמים וציוו לקרוא שמע בבית הכנסת לפנות ערב.

2. ירושלמי ברכות א א, ב ע"א:

תני: הקורא קודם לכן לא יצא ידי חובתו. אם כן, למה קורין אותה בבית הכנסת? אמר רבי יוסי: אין קורין אותה בבית הכנסת בשביל לצאת ידי חובתו, אלא כדי לעמוד בתפילה מתוך דבר של תורה.

הברייתא אוסרת לקרוא שמע לפני שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן, ואילו האמוראים נהגו לקרוא בבית הכנסת קודם השקיעה. אמנם רבי יוסי האמורא ובעל הסוגיא פקפקו במנהג רווח זה וקבעו שאין יוצאים ידי חובת קריאת שמע של ערבית בבית הכנסת, אבל כפי שטענו בדיונים בסוגיות ב רג לעיל,²⁰ הדעת נותנת שיסוד המנהג הוא בחוגים שראו בכך קריאת שמע לכל דבר ולא רק עמידה לתפילה מתוך דברי תורה. למעשה, נראה שהגיעו בתקופת האמוראים בארץ ישראל לפשרה בין שתי עמדות קיצוניות שרווחו בתקופת התנאים: בעלי שתי העמדות קראו שמע בבית הכנסת לפנות ערב, ואלו שהקפידו על קריאת שמע "בשכבך" ממש, קראוה שוב על המיטה.

17 ראה לעיל, הדיון בסוגיא ג, "עני". כך לפי הפירוש המקורי של פיסקאות אלו, כפי שעמדנו עליו שם. אך לפי הבבלי אין מי שיקדים קריאת שמע של ערבית לפני השקיעה, וממילא לפי הבבלי כל הזמנים הללו הם לאחר השקיעה, וחלק מהם אף לאחר צאת הכוכבים.

18 ראה לעיל בדיון בסוגיא ג, "עני", מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה".

19 זאת בניגוד לפרשנות הבבלי לשיטת רבי מאיר בסוגיא ד, "בין השמשות", לעיל, וראה הדיון שם.

20 עיין שם במדור "מבנה הסוגיא ומהלכה". וראה הדיון בסוגיא הבאה ובסוגיא יא, "מסתו", להלן. וראה גם תא-שמע (ציון לעיל, הערה 13), לתיאור שונה במקצת של הדברים. לדעת תא-שמע, ההלכה בארץ ישראל היתה אחידה, והיא קבעה חרם-משמעותי ולכל הדעות שקוראים שמע על המיטה עם הברכות, ובבית הכנסת קראו ללא ברכות רק כדי לעמוד לתפילה מתוך דברי תורה. משאר המקורות הארץ ישראליים המובאים כאן, המצביעים על עדיפות או חובה לקרוא שמע מוקדם משום אונס שינה, מתעלם תא-שמע, פרט לברייתא המובאת בסוגייתנו, שאותה הוא דוחה כמשנית לגירסא החלופית שבאבות דרבי נתן נוסח ב, אשר לפיה הזהירו לקרוא שמע על המיטה דווקא, וכפירשו של פינקלשטיין שם, שאותו דחינו לעיל, במדור "מבנה הסוגיא ומהלכה". וראה גם בדיון בסוגיא הבאה, "קורא ק"ש ומתפלל", מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה", הערה 4.

3. ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד:

תני: הקורא את שמע בבית הכנסת – בשחר יצא ידי חובתו, בערב לא יצא ידי חובתו. מה בין הקורא בשחרית ומה בין הקורא בערבית? ר' הונא בשם רב יוסף: מה טעם אמרו אדם צריך לקרות שמע בביתו בערב? בשביל להבריא את המזיקין.

מכאן, שהמנהג שתואר בסתם התלמוד הירושלמי (2), כמו גם ההתנגדות למנהג זה, יסודם בתקופת התנאים, שהרי לפנינו ברייתא שמעידה, מצד אחד, על המנהג לקרוא שמע בבית הכנסת, ופוסקת, מצד שני, שאין בכך כדי להוציא ידי חובה. עדות זו תואמת את ההשערה שלנו, אשר לפיה מקצת מן התנאים ציוו על העם ועל תלמידיהם לקרוא שמע לפנות ערב בבית הכנסת, ואילו תנאים אחרים הקפידו על כך שהיא תיקרא בערב, סמוך לפני השינה, אך לפני סוף האשמורה הראשונה או לפני חצות או לפני עלות השחר. חשוב לציין שלפי סוגיא זו בירושלמי, הטעם לכך שאין יוצאים ידי חובה אינו קשור בזמן הקריאה (בניגוד לטענת האמורא רבי יוסי שהובאה לעיל), אלא בכך שהקריאה אינה בביתו ועל מיטתו, ולכן אינה אפקטיבית נגד המזיקין.²¹ משמע שאלמלא שיקול זה לא היו דורשים שיקרא אדם שמע בשנית, על מיטתו.

4. ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד:

וחכמים אומרים עד חצות. רבי יסא בשם ר' יוחנן: הלכה כחכמים. רבי יסא מפקד להברייה: אין בעיתון מתעסקא באורייתא אתון קרייה שמע קודם חצות ומתעסקין. מילתיה אמרה שהלכה כחכמים. מילתיה אמרה שאמר דברים אחר אמת וציב.

לפי הנאמר כאן, האמורא רבי יסא (= רבי אסי) פקד על תלמידיו לקרוא שמע לפני חצות ולפני הלימוד. אך אין לקבל את דברי רבי יסא ככתבם. ההקשר מחייב שרבי יסא יצווה על תלמידיו הרוצים להמשיך את לימודם לתוך הלילה, אחד משני דברים: או לקרוא שמע ככל המוקדם ולפני הלימוד, או להתחיל ללמוד מיד, ולהיזהר לקרוא שמע לפני חצות. אין טעם בכך שיצווה עליהם לקרוא שמע לפני חצות ורק אז ללמוד: למה לדחות את הלימוד עד לאחר חצות דווקא? יש לגרוס או: "אתון קריי שמע ומתעסקין" או: "אתון קריי שמע קודם חצות". ונראה שהגירסא המקורית היתה: "אתון קריי שמע ומתעסקין" – קריאת שמע לפני הלימוד כדי שלא תחטפם שינה, בדומה לנאמר בברייתא שלנו בעניין האכילה. ומכיוון שרבי יסא אינו מזכיר במפורש שלימוד תורה זה מתרחש בלילה, יש להניח שציווי זה לתלמידיו בא בסוף היום בבית המדרש, והכוונה: אם אינכם הולכים הביתה עכשיו אלא נשארים לעסוק בתורה, קיראו שמע מיד, קודם החשכה, והמשיכו ללמוד. לכך ניתן להשוות "פקודות" אחרות, המובאות בירושלמי ברכות ד ב, ז ע"ג:

רבי מפקד לאבידן אמוריה: אכריו קומי ציבורא, מאן דמצלי יצלי דרמשא עד יומא קאים. ר' חייא בר ווה מפקד לאמוריה: אכריו קומי ציבורא, מאן דמצלי יצלי דרמשא עד יומא קאים.

בדומה לפקודת רבי יסא בעניין קריאת שמע מוציאים רבי ורבי חייא בר ווה פקודות מפורשות להתפלל ערבית לפני השקיעה, בשעת ההגעה הביתה מן העבודה, בדומה להכרזה שבברייתא שלנו. והגם שלא הזכירו רבי ורבי חייא בר ווה קריאת שמע של ערבית, כבר ידוע לנו מן המקורות האחרים שהקדימו וקראו גם שמע בבית הכנסת, סמוך לפני התפילה, ומכאן שכל זה התרחש "עד יומא קאים".²²

מכאן מסיק הירושלמי שלדעת רבי יסא הלכה כחכמים, שיש לעשות סייג שמא תחטפנו שינה, שהרי גם רבי יסא וגם חכמים שבמשנה עשו סייג לדבריהם. אך כמו שראינו בסוגיא שלנו בבבלי, שעורך הסוגיא זיהה את דעת חכמים שבברייתא (המקדימים לקרוא שמע לפנות ערב) עם דעת חכמים במשנה (המקדימים לקרוא שמע לפני חצות), כך נתלו גם עורכי הסוגיא בירושלמי בדמיון

21 וזאת בניגוד לפירוש ל' גינצבורג לקטע זה; עיין שם ובדיון שלנו בסוגיא הבאה.

22 ציוויים אלו מקבילים לפקודת רבי יהושע בן לוי לתלמידיו להתפלל מנחה בחצות, לפני ארוחת הצהריים (ירושלמי ברכות ד א, ז ע"ב): "דברי יהושע בן לוי מפקד לתלמידיו אין הו לכו אירסטון ומטא יומא לשית שעין עד דלא תסקון לאריסטון תיהוין מצלון דמנחתא...". ואם נפרש "שית שעין" דווקא, ולא שש שעות וחצי, הרי שיש לנו דוגמה נוספת להקדמת תפילה לפני זמנה, כדי לוודא שלא תישכח כליל עקב הארוחה, בדומה לתקנה שבברייתא שלנו בנוגע לארוחת הערב וקריאת שמע של ערבית.

השטחי שבין הסייג של חכמים במשנתנו אליבא דרבן גמליאל (חצות במקום עלות השחר) לבין הסייג של רבי יסא (בתחילת הערב במקום חצות), וקבעו שהזהירות של רבי יסא היא כשיטת חכמים שבמשנתנו. ולא היא: חכמים במשנה דרשו להקדים את שמע לחצות, ואילו רבי יסא דרש לקרוא שמע בתחילת הערב או סמוך לפניו, ולפני לימוד הערב.

בתקופת האמוראים החלו לפקפק בקריאת שמע מוקדמת זו. כמו כן, עורך מאוחר הוטרד מאי ההתאמה שבין הסייג שבמשנה לבין הסייג של רבי יסא, והוא לא הבין על סמך מה קבע התלמוד ש"מילתיה אמרה הלכה כחכמים". לכן הוסיף עורך זה את המילים "קודם חצות" לתוך דברי רבי יסא, בכדי להתאימם לדברי חכמים במשנה. אך רבי יסא עצמו קבע שהרוצה לשנות בלילה יקרא שמע בתחילת הערב, ואחר כך ישנה. נמצינו למדים שהסוגיא שלנו מקבילה לסוגיא שבירושלמי. כאן וכאן מצאנו שהביאו דרישה מפורשת לקרוא שמע בתחילת הלילה כסייג (הברייתא בבבלי דברי רבי יסא המקוריים בירושלמי), וכאן וכאן דימו סייג זה לסייג של חכמים במשנתנו אליבא דרבן גמליאל, על אף שאין מדובר באותו סייג. הן הברייתא שלנו הן רבי יסא חולקים על מכלול הדעות במשנתנו, ושניהם סוברים כשיטת רבי חנינא ורבי מאיר, אשר לפיה תחילת זמן קריאת שמע וסופו הם בשעה שהעני אוכל את פתו, מלפנות ערב ועד לתחילת הערב.

וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה

מן האיום "כל העובר על דברי חכמים חייב מיתה" שבסוף הברייתא נראה שהיא שימשה כהצהרה, מעין פקודה, בדומה לפקודת רבי יסא ל"חברייא" בעניין קריאת שמע של ערבית והפקודות של רבי ורבי חייא בעניין תפילת ערבית, המובאות לעיל בסמוך.

לפי בעל הסוגיא, חיוב המיתה המוזכר בברייתא הוא אמצעי הפחדה, הנדרש – או משום בעיית "אונס שינה" או כדי לחזק את תקנת תפילת ערבית, כנגד הדעה שתפילת ערבית רשות. הטעם השני מפתיע: כיצד ייתכן שנקטו באמצעי הפחדה כדי לשרש את הדעה "תפילת ערבית רשות", שהיא לא רק שיטה הלכתית לגיטימית בעניין שלא הוכרע אף בימי האמוראים, אלא אף הפכה להיות הלכה פסוקה בתקופה הבתראמוראית?! נראה שבעל הסוגיא הביא את הטעם השני לצורכי פולמוס בימיו. האמוראים רב ושמואל, ואולי גם רבא ואבבי, נחלקו בשאלת תפילת ערבית רשות או חובה: רב ורבא אמרו רשות ושמואל ואבבי אמרו חובה,²³ ועל פי כללי הפסיקה עולה שתפילת ערבית רשות. בעל הסוגיא שלנו צידד בעמדת שמואל, וכך נהגו למעשה בבבל ובכל התפוצות, להתפלל תפילת ערבית כאילו היא חובה.²⁴ וכדי להתפלמס עם העמדה שהתקבלה רשמית (להלכה, אם לא למעשה), נקט בטעם השני.²⁵

גם הטעם הראשון, שבו מצדיק בעל הסוגיא את האיום הקשה משום "אונס שינה", בעייתי. כפי שנראה להלן, הביטוי "חייב מיתה" משמש במקומות רבים,²⁶ אם גם לא "בכל דוכתא", ובמקרים האחרים אין עניין לאונס שינה. גם אין נראה שנקטו בלשון הזה כאמצעי הפחדה גרידא, מבלי שיהיה לו יסוד כלשהו בכתובים. אך בעל הסוגיא התייחס לטעם המוצהר של "תקנה" זו, ובצדק הטעים שבמקרה זה, הסיבה לחומרא היא החשש מפני אונס שינה.

אך מה ראו לאיים בעונש מיתה במקרה של אונס שינה? החכמים שהנהיגו תפילה מוקדמת עם קריאת שמע בבית הכנסת, התכוונו לוודא שכל העם יקפיד על מצווה חשובה זו במסגרת אחידה: חכמים עשו סייג לדבריהם. לעומתם, היו תנאים ואמוראים שטענו שאין יוצאים בקריאה זו ידי חובה, משום שהיא מוקדמת (ירושלמי ברכות א א, ב ע"א) או משום שאינה מועילה

23 בבלי ברכות כז ע"ב. יש גורסים שם מחלוקת רב ושמואל ויש גורסים מחלוקת אבבי ורבא. אך מיומא פז ע"ב, לפי כל כתבי היד, עולה שרב ושמואל נחלקו בעניין זה, ואפשר שרבא ואבבי נחלקו בעניין זה גם הם.

24 ראה אוצר הגאונים לברכות כז ע"ב, עמ' 70.

25 לעניין זה ראה גם י' בלידשטיין, התפלה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים תשנ"ד, עמ' 48-52, וצינונים שם.

26 ראה ירושלמי ברכות א ד, ג ע"ב; יבמות א ו, ג ע"ב; סוטה ב ד, יט ע"א; קידושין א א, נח ע"ד; עבודה זרה ב ז, מא ע"ג; בבלי ברכות יא ע"א, עירובין כא ע"א.

להברחת המזיקין (ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד). דומה ששני נימוקים אלו, המובאים בירושלמי, להתנגדות לקריאת שמע של ערבית בבית הכנסת לפנות ערב, אינם אלא ביטויים לחשש עמוק יותר: המתנגדים חששו לפשוטו של מקרא, וערבית מוקדמת בבית הכנסת אינה "בשכבך". ההלכה הקדומה אליבא דבית שמאי הקפידה על קריאת שמע במיטה ממש, ועל אף שלא נפסקה הלכה כן, פשוטו של מקרא הכריע את הכף לדעת רבים מן התנאים והאמוראים, שדרשו לקרות שמע "בשכבך" ממש, גם אם לא בתנוחת שכיבה. אלו נקטו בשעות "סוף זמן קריאת שמע" לתוך הלילה, כדי לאפשר לאנשים לקרוא שמע על מיטתם, סמוך לשכיבה. ונראה שזוהי גם העמדה המקורית של בית הלל, לפני שהנהיגו את הקריאה בציבור לפנות ערב. ואף רבי יהודה הנשיא לא הביא במשנה את ה"פקודה" שחייבה לקרוא שמע בבית הכנסת לפנות ערב ושאימה בחיוב מיתה על אלו שלא עשו כך, אלא הניח מרחב תמרון רב ליהודי הפשוט, וציין רק את הדעות המאחרות את סוף זמן קריאת שמע.²⁷

נראה שהתנאים שפקדו לקרוא שמע בבית הכנסת, בדרך הביתה מן העבודה, היו צריכים להתפלמס עם הגישה הזאת, המפרשת "בשכבך" במובן זמן השכיבה של כל אחד ואחד. לכן נקטו באזהרה החמורה: "וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה".²⁸ בביטוי זה התכוונו לזהות את סיעת המקפידים על קריאת שמע "בשכבך" עם רבי טרפון, שאף הוא הקפיד על פשוטו של מקרא, "בשכבך", כדברי בית שמאי, ולכן ראוי היה להתחייב בנפשו, כפי ששנינו במשנה ג בפירקין:

אמר רבי טרפון: אני הייתי בא בדרך והייתי לקרות כדברי בית שמאי, וסיכנתי בעצמי מפני הליסטין. אמרו לו: כדאי היית לחוב על עצמך, שעברת על דברי בית הלל.

ובאמת, הביטוי "עשה כדברי בית שמאי חייב מיתה", מופיע להלן בבבלי ברכות יא ע"א בהקשר זה, ובמקבילה בירושלמי ברכות א ד, ג ע"ב, נאמר:

ר' בא בר כהן בשם ר' יודה בן פזי: תדע לך שחביבין דברי סופרים מדברי תורה, שהרי רבי טרפון אילו לא קרא לא היה עובר אלא בעשה, ועל ידי שעבר על דברי בית הלל נתחייב מיתה, על שם ופורץ גדר ישכנו נחש.

תני ר' ישמעאל: דברי תורה יש בהן איסור ויש בהן היתר, יש בהן קולין יש בהן חומרי, אבל דברי סופרי' כולן חמורין הן. תדע לך שהו' כן, דתנינ' תמן: האומ' אין תפילין לעבור על דברי תורה – פטור. חמש טוטפות להוסיף על דברי סופרים – חייב.

ר' חנניה בריה דר' אדא בשם ר' תנחום ביר' חייא: חמורים דברי זקנים מדברי נביאים...

הדא דתימר משיצאת בת קול, אבל עד שלא יצאת בת קול, כל הרוצ' להחמי' על עצמו ולנהוג כחומרי בית שמאי וכחומרי בית הלל, על זה נאמ' הכסיל בחושך הולך. כקולי אילו ואילו – נקרא רשע. אלא, אי כקולי וכחומרי דדין, אי כקולי וכחומרי דדין.

הדין דתימ' עד שלא יצאת בת קול, אבל משיצא' בת קול, לעולם הלכה כדברי בית הלל. וכל העובר על דברי בית הלל, חייב מיתה.

ואף על פי שהמצדדים בקריאת שמע על המיטה בוודאי לא ראו עצמם ממשיכי דרכו של בית שמאי, שהרי לא הקפידו דווקא על תנוחת השכיבה, מכל מקום, התנאים שהנהיגו לקרוא שמע

27 למעשה, רבי נקט בגמישות המרבית בהביאו את הדעות במשנה א בפירקין. סתם ולא פירש "משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן", ואין לדעת אם הכוונה היא לנכנסים לעיר מן השדה כדי לטבול (מבעוד יום, כרבי מאיר) או לנכנסים מן המקווה לבית כדי לאכול (דהיינו, לפי פשוטו של מקרא, עם השקיעה). כמו כן הוא הביא את דעת רבי אליעזר, דעת חכמים ודעת רבן גמליאל בנוגע לסוף זמן קריאת שמע, והביא גם את המעשה של רבן גמליאל ובניו כדי לרמוז שההלכה היא כפרשנות המקלה של רבן גמליאל לדברי חכמים. נמצינו למדים שהמקל יכול למצוא סימוכין במשנה להקדים את החילת זמן קריאת שמע של ערבית לפני השקיעה, ולאחר את סוף הזמן עד עלות השחר.

28 ואף באבות דרבי נתן נוסח ב, סוף פרק ג: "מכאן אמרו חכמים: עלה אדם למטה, יקרא. אם היה תלמיד חכם יקרא את השמע בתחלה, ואם רצה לשנות – ישנה. וכל העובר על דברי חכמים הרי זה מתחייב בנפשו, שנאמר: חופר גומץ בו יפול ופורץ גדר ישכנו נחש", מוסב האיום "הרי זה מתחייב בנפשו" על תלמיד חכם הנמנע מלקרוא שמע לפני הלימוד, שלא בשעת השכיבה ממש (ראה לעיל, מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה"), וגם שם מדובר בפולמוס נגד הטוענים שאין יוצאים ידי חובה בקריאה מוקדמת זו.

בבית הכנסת בשעה מוקדמת, שייכו אותם לבית שמאי לצורכי הפולמוס. ובאמת בית הלל דרש ש"בשכבך" הוא מועד, ולא תנוחה, על סמך הביטוי "בלכתך בדרך" לפי משנה ברכות א ג, ואפשר שמכאן ראו סמך לפקודתם שיש לקרות שמע "בלכתך בדרך" הביתה מן העבודה.

חייב מיתה פעמים רבות משמש הביטוי "חייב מיתה" בהקשר של עונש מוות שיש לו אחיזה במקראות אבל אינו איסור דאורייתא ממש. כך מצאנו בנוגע לאיסור הרצאת זרע לבטלה, הנלמד ממעשה אונן (ראה בבלי נדה יג ע"א ומקבילות),²⁹ ואיסור הוראת הלכה בפני הרב, הנלמד ממעשה נדב ואביהו או שמואל ועלי (ראה בבלי ברכות לא ע"ב; עירובין סג ע"א, ומקבילות)³⁰ וכיוצא באלו.³¹

וגם כאן, נראה שהתוקף המוסרי שבדברים בא מן הפסוק "והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמע אל הכהן... או אל השפט, ומת האיש ההוא, ובערת הרע מישראל" (דברים יז יב). לפי פשוטו מדבר הכתוב בבעל דין שאינו מציית לפסק בית דין הגדול, ולא דווקא בזקן ממרה כפי שפירשו חז"ל. ואף חז"ל פירשו את הלאו שבפסוק הקודם: "לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל", כמחייב ציות להלכות שהן מדרבנן, ולא כאזהרה לזקן ממרה. אמנם פטרו את ההדיוט מן החנק על סמך הדרשה "כי יפלא (דברים יז ח) – במופלא הכתוב מדבר" (ספרי דברים קנב; בבלי סנהדרין פו ע"א), אך נראה שעדיין ראו בעובר על דברי חכמים "חייב מיתה בידי שמים", מתוקף פשוטו של מקרא.³² וכאן הכניסו חכמים שהנהיגו לקרוא שמע בבית הכנסת את המילים לתוך ה"תקנה" ממש, כאזכור של המקרה של רבי טרפון וכדרך לשייך את המתנגדים למחנה בית שמאי.

[8] קמשמע לן דחובה

מסקנת הסוגיא היא שתפילת ערבית חובה, והיא שיטת שמואל בברכות כו ע"ב.³³ נראה שסוגייתנו יסודה במסורת של תלמידי שמואל או מסורת נהרדעית. כאמור, הגאונים ורוב הפוסקים הבתרת-תלמודיים פסקו פורמלית שתפילת ערבית רשות, וציינו עם זאת שהמנהג הכריע את הדין, ולכן תפלת ערבית היא מעין חובה. ונראה שסוגיא זו היא חלק מן הפולמוס הבבלי סביב עניין זה.

29 ראה ארצ' הפוסקים לאבן העזר כג א, עמ' פב ע"א-צ ע"ב, וציונים שם.

30 כל עוד אין אזהרה מפורשת בעניין זה, אין הסיפורים מוכיחים כמובן שיש איסור דאורייתא וחייב מיתה. אף אחד מן הסיפורים אינו עוסק מפורשות בהוראת הלכה בפני הרב, וסיפור שמואל ועלי אינו בתורה כלל.

31 בין היתר משמש הביטוי בהקשר של איסור מרידה במלכות ובהקשר של התנהגות הראויה לתלמיד החכמים (לא ימצא רבב על בגדו וכדומה), כשמתבססים על פסוקים מן הנביאים ומן הכתובים.

32 ואפשר גם שהתבססו על הפסוק "ופורץ גדר ישכנו נחש", כפי שעולה מאבות דרבי נתן ומדברי הירושלמי בנוגע לרבי טרפון. אך ברור שעיקר הסמך הוא מעניין זקן ממרה בתורה.

33 ראה לעיל, הערה 23.